

דרך אפרתה

ביטאון המכללה האקדמית לחינוך
אפרתה

טו

על החינוך

עורכת
סיגלית רוזמרין

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ח (2018)

עריכה לשונית

אריאל סמואל

חנה פורטגנג

אנגלית

שולמית ברמן

מזכירת המערכת

שולמית זמיר

ISSN: 0793-6397

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

מס' טל': 02-6717744; מס' פקס: 02-6738660

דוא"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	פתח דבר	
	“זעמך כולם צדיקים” לדרכו החינוכית של	חנן יצחקי
7	‘בעל הטורים’ – רבנו יעקב בן הרא”ש	
	מגמות בהנחלת הזיכרון הקיבוצי שבמלחמת	תרצה פריש
17	עמלק בישראל במדבר לאורך הדורות	
	שתי דרכים דיזקטיות להבנת התמורות	דוד שניאור
	במשמעות המונח ‘ארץ זבת חלב ודבש’	
35	לפי פשוטו של מקרא	
	אלוהו הנביא – קווים לדמותו	אלי קון וזלמן
49		אייזנשטוק
	ילדות ומשפחה בספרות הילדים החרדית	אסתר מלחי
69	לגיל הרך: רצף ותמורה	
	השפעת הניגון על אוירת הלכידות	נעמי שפירא
111	החברתית בכיתה	
	הקשר בין הזמינות הרגשית של האם לבעיות	יערה שילה ויאן סרדצה
131	התנהגות של הילד	
	השתנות מדדי היצירתיות של ילדים וציוריהם	רבקה ליפשיץ,
	במעבר מהגן לכיתה א’	פנינה קליין (ז”ל)
151		ואסתר עדייפה
	הוראה לתלמידים לקווי קשב בכיתה	הדס דוויק
169	הרגילה	
	אפשר לחשוב אחרת? עידוד חשיבה	אורית הוד-שמר
177	יצירתית אצל סטודנטיות להוראת הגיל הרך	
XXXIX	עידוד דמיון ורגש בלמידה של ילדים	קרן איגן
	הגדרת התפתחות רוחנית אצל ילדים בגיל	דבורה שיין
V	הרך: אתגר מחקרי	

רשימת המשתתפים בחוברת

Faculty of Education

Simon Fraser University

Burnaby, B.C. Canada, V5A 1S6

פרופ' קרן איגן

מכללת אפרתה

זלמן אייזנשטוק

מכללת הרצוג

הדס דוויק

המכללה האקדמית ע"ש קיי,

ד"ר אורית הודשער

המכללה האקדמית בית ברל

מכללת אפרתה

ד"ר חנן יצחקי

המכללה האקדמית הרצוג,

ד"ר רבקה ליפשיץ

ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת אריאל

מכללה ירושלים

ד"ר אסתר מלחי

האוניברסיטה העברית

יאן סרדצה

ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בראילן

פרופ' אסתר עדייפה

מכללת שאנן

ד"ר תרצה פריש

מכללת אפרתה

ד"ר אלי קון

ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בראילן

פרופ' פנינה קליין (ז"ל)

Champlain College in Burlington VT.

ד"ר דבורה שיין

מכללת אפרתה

יערה שילה

מכללת שאנן

ד"ר דוד שניאור

מדרשה לנשים, בראילן

נעמי שפירא

מגמות בהנחלת הזיכרון הקיבוצי שבמלחמת עמלק בישראל במדבר לאורך הדורות

תרצה פריש

מבוא¹

הזיכרון, שהוא תופעה אקטואלית בכל עת, נישא על ידי בני אנוש חיים. הוא פתוח לדיאלקטיקה של הזיכרות² ושל שכחה. הזיכרון משמר את העבר ואף מעצב את ההווה ואת תקוות העתיד. השימור הוא השרשרת המחברת בין בני הדורות הקודמים לבני הדורות הבאים.

המושג 'זיכרון קיבוצי' הוטבע בשנות השלושים של המאה ה־20 בידי הסוציולוג הצרפתי מוריס האלבווקס,³ ומשמעותו: קובץ ייצוגי העבר המוחזקים בידי קהילה מסוימת כראויים להיזכר, אף אם בני החברה עצמה לא היו עדים להם (להבדיל מ'זיכרון חברתי' – שחווותה הקבוצה בוודאות).⁴

1. המאמר מבוסס על מחקרי, ראו פריש, תשע"ב.
2. דיאלקטיקה העולה כבר מדברי אפלטון (בעקבות סוקרטס), ראו ליבס, תשנ"ח-תשנ"ט, כרך ב, עמ' 567-576 וכרך ג, עמ' 179-197, שלפיהם המושגים טבועים באדם מלידתו, ותפקיד החינוך להביא ידע זה לידי מודעות בתהליך הדרגתי של הזיכרות. כך עולה אף מדברי ר' שמלאי בבבלי, נידה ל ע"ב, ולפיהם: "אין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מ... ירחי לידה. ומלמדן אותו כל התורה כולה... וכיון שבא לאיר העולם בא מלאך וסטרטו על פיו ומשכחו כל התורה כולה... ואינו יוצא משם עד שמשביעין אותו...".
3. האלבווקס, 1980, עמ' 21-29.
4. מערכת סימנים, סמלים, נורמות, מנהגים, מועדי זיכרון, שמות מקומות, טקסטים, מוזאוניס, תדמיות סטראוטיפיות ואף דרך דיבור. ראו פונקנשטיין, 1991, עמ' 14-15.

שמירת ייצוגי העבר בתודעת החברה נעשית באמצעות מנגנונים משמרים, כגון סיפורם החוזר, ריטואל,⁵ שימוש במוצגים סמליים וכיו"ב,⁶ והם גורמים לעיצוב זהותה הייחודית.⁷

על פי תפיסתם של רודריגז ופורטייר את הזיכרון הקיבוצי, מאפייניו הם זהות, שחזור, אי-תרבות, העברת מסר ומחויבות, והוא משמש יסוד להבנת אירועי היום-יום ותהפוכות החיים. לדבריהם, הזיכרון הקיבוצי הוא טרנסצנדנטלי ואינו משתנה עם הזמן.⁸

כבר במקרא נחשב הזיכרון לערך עיקרי בחיי בני אנוש. על פי הכתוב אפשר להבחין בין זיכרון במישור האישי – פעולה שכלית, לעתים לא-רצונית, הקשורה בחוויית מאורע או מעשה מסוים, כגון "וְלֹא זָכַר שׁוֹר הַמִּשְׁקִים אֶת יוֹסֵף וַיִּשְׁכַּחֵהוּ" (בראשית מ, כג) – ובין זיכרון במישור הציבורי לאומי, זיכרון קיבוצי – כגון "זָכוֹר אֵת אֲשֶׁר עָשָׂה לָךְ עַמְלֶךְ בְּדַרְךָ בְּצִאתְכֶם מִמִּצְרָיִם" (דברים כה, יז).

זיכרון במישור זה אין משמעותו רק קליטת מאורעות, אחסונם במוח ורישומם לשם שליפתם ופענוחם בעת הצורך; הוא גם פעולה למען זיכרון של כלל עם ישראל לדורותיו בכל מיני דרכים – זיכרון קיבוצי שמטרתו השפעה על תודעת כל יחיד כחלק באומה, על זהותו ועל התנהגותו היום-יומית. כל זכירה קיבוצית הרי נעשית בפועל בידי יחידים המרכיבים יחדיו את הכלל, וכל שינוי במערכת הסמלים והתפקידים המכוננת את ארגון העולם מבחינה קוגניטיבית, תחילתו ביחיד, הפועל במסגרת המנטליות הקיבוצית ומכיר אותה.⁹

על פי ספרות חז"ל יש לזיכרון ערך רב, לא רק לשם השפעה על תודעת כל יחיד באומה ועל זהותו אלא גם לשם פיתוח כושר למידת המצוות וטיפולו ולשם חינוך האדם ליישום הנלמד. כמו בתקופת המקרא, שבה נשתמרה המסורת הטקסטואלית בעל פה

5. להרחבה באשר לתפקידו המרכזי של הריטואל בהעברת זיכרונות חשובים בחיי האומה מדור לדור ראו גרינולד, 2004, עמ' 20-26, 44-40.

6. כך גם רודריגז ופורטייר, 2007, עמ' 4, באשר לייצוגי העבר של הזיכרון התרבותי, שמשמעותו דומה למשמעות הזיכרון הקיבוצי.

7. האלבווקס, 1980, עמ' 51. בהקשר זה מן הראוי לציין את דברי בובר, תשכ"ד, עמ' 359-360 שלפיהם העיקרון המחוקק את הזהות היהודית, הבונה והמכוון אותה הוא הזיכרון, ואת מסקנתו שלפיה העם היהודי הוא עדת זיכרון.

8. רודריגז ופורטייר, 2007, עמ' 108-109.

9. במקרא המילה 'זיכרון' מבטאת רציפות והמשכיות ובראש וראשונה המשכיות ביולוגית. היא נגזרת מהשורש זכ"ר (כך אף בלשונות שמיות נוספות: באכדית - zikru, בארמית ובערבית - זכ"ר). מהפסוק "זָכַר כָּל מְנַחֵךְ" (תהלים כ, ד) ועוד מפסוקים רבים אחרים, כגון אלה שצוטטו לעיל, עולה שמשמעות המושג 'זיכרון' היא המשכיות רוחנית.

(כבתרבויות קדומות אחרות), בתקופת חז"ל חשיבותו הייתה רבה במיוחד בשל היעדר אמצעי כתיבה מתאימים ואמצעי תקשורת מתקדמים (חוסר שנבע מקשיים ארגוניים וכלכליים)¹⁰, ואף בשל האיסור 'הרשמי' להעלות תורה שבעל פה על הכתב עד סוף ימי האמוראים,¹¹ איסור שבוטל למעשה באטיות ובהדרגה מאז עריכת המשנה וכתביה ביד רבי יהודה הנשיא, כנראה מחשש לשכחת הדברים.¹²

מהמצוות הרבות במקרא הקשורות בזכירת יציאת מצרים – כגון "זָכוֹר אֶת הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יִצְאֶתְם מֵמִצְרַיִם מִבֵּית עֶבְדִים" (שמות יג, ג) – ומהעיסוק במצוות מסוג זה בספרות חז"ל ובפרשנות הפילוסופית של ימי הביניים – כפי שאציג להלן בעניין מצוות זכירת מלחמת עמלק בישראל במדבר – עולה שאומה המנותקת משורשיה ושחזונה אינו מבוסס על זיכרון לאומי ועל מורשת תרבותית וספרותית משותפת, גורלה נחרץ לאבדון.¹³

גם מעצם קיומן של הקריאות בציבור בתורה, בנביאים ובמגילות (שמפורטים בהם מאורעות מכוננים שהם זיכרונות לאומיים מימי קדם – שהם תשתית המורשת היהודית), עולה כך וכן מלימוד מדרשי אגדה, פולחני חנוכה ופורים, אמירת קינות, הגדת אגדות העוסקות בעברו של עם ישראל ומנהגים שנוהגים בני דורות רבים.

10. להרחבה עיינו נאה, תשס"ה, עמ' 543-589. כחוקרים רבים אחרים הוא מראה שמספרות חז"ל עולה כי הזכרנים בארץ ישראל הוערכו יותר מאשר בבבל בתקופות התנאים והאמוראים (לפירוט שמות מקצת החוקרים עיינו שם, הערה 29).

11. על פי המובא במקורות ארץ ישראלים כגון הירושלמי [מהדורת ויניציאה] מגילה עד ע"ד (ג, א), בשם ר' חגי משום ר' שמואל בר רב יצחק, וכן בבבלי, תמורה יד ע"ב (ובגיטין ס ע"ב), בשם ר' יהודה בר נחמני – המתורגמן של ריש לקיש, ברוח דברי דבי ר' ישמעאל, שהוא כנראה המקור לדברים. על פי דברי רמב"ם בהקדמתו למשנה תורה: "רבינו הקדוש קיבץ כל השמועות וכל הדינים... וכתבוהו כולם" (כנראה על סמך המסופר בבבלי, שבת ו ע"ב ורש"י שם, ד"ה 'מגילת סתרים'), על אודות מנהגם של חכמים לכתוב 'מגילת סתרים' למרות האיסור לכתוב הלכות בימות התנאים, כנראה למניעת שכחת הדברים.

12. מכל מקום, בימות אמוראי ארץ ישראל עדיין היו הכתבים נדירים, ועל פי ביאור שיטה מקובצת בבבלי, תמורה יד ע"ב, ד"ה 'הלכות', הנסמך על לישנא אחרינא, אף על פי שכתבו – שנו וגרסו בעל פה, ועיינו בספר רק כדי להיזכר. ייתכן שהדבר נבע גם מהרגל וייתכן שנעשה גם לשם המשך שליטה בלעדית על זהות המקבלים ועל מספרם ולשם הימנעות משיבוש הדברים ומהוראת טעויות. על פי הבבלי, סוטה מז ע"ב וסנהדרין פח ע"ב, הצורך בכתיבת התורה שבעל פה נבע מריבוי מחלוקות בהלכה בימי תלמידי הלל ושמאי, "שלא שימשו כל צרכן". על פי איגרת רב שרירא גאון [מהדורת לוין], ירושלים תשל"ב, עמ' 52-53, 62-63, נוצר הצורך לכתוב תורה שבעל פה עקב התמעטות היכולת ללמוד, להבין ולזכור לאחר מות רבי. להרחבה עיינו אפשטיין, 2000, חלק ב, עמ' 692-702.

13. כך כתבו גם רוזריגז ופורטייר, 2007, עמ' 1, 3-4.

בהקשר זה מן הראוי לציין את השקפתו של י"ח ירושלמי,¹⁴ ולפיה ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית שאינה מנסה לשחזר את הזיכרון אלא מציגה היזכרות אחרת (היזכרות המתבססת על פרשנות העבר על סמך תודעה היסטורית, וכרוכה גם בביקורתיות וברפלקטיביות¹⁵), עומדת בניגוד מוחלט לעצם מהות הזיכרון הקיבוצי היהודי ואינה ממלאת את מקומו. לדבריו, הזיכרון הציבורי-לאומי העכשווי, המציג את העבר כריבוי ויחסיות, פוגם בהשגת מטרתו של הזיכרון הקיבוצי היהודי המקורי, שהיא עיצוב זהות יהודית באמצעות קיום מצוות והלכות שקבעו חכמים במהלך הדורות.¹⁶

על פי השקפת ירושלמי,¹⁷ הזיכרון הקיבוצי היהודי (המסורתי) לא היה תלוי מעולם בהיסטוריונים כמשמריו העיקריים. הזיכרונות הקיבוציים של עם ישראל בתקופות התנאים והאמוראים ובימי הביניים – זיכרונות שנבחרו מתוך כלל האירועים שאירעו לעם ישראל בכל התקופות המוזכרות במקרא – היו פועל יוצא של האמונה באל ובצו האלוהי המוזכר בתורה, ואילו החומר ההיסטוריוגרפי הכלול במקרא נחשב בעיקר אמצעי בהצגת התפיסה המטפיזית.

אמנם מדברי ירושלמי משתמע שמגמת השימור של הזיכרונות ההם הייתה אחת ויחידה: להמשיך ולקיים את המצוות ואת ההלכות הקשורות בהן באמצעות טקס, אמירה וכיו"ב,¹⁸ אך מהטקסטים שחקרתי ויוצגו להלן עולה שלשימור זיכרונות אלה היו מגמות משנה, כגון פיתוח היכולת המוסרית והשלטת מלכות ה' בעולם. כמו כן עולה מהדברים שבשל גורמים אחדים חלו תמורות אף במגמות ההנחלה.

ההכרה בה' וקבלת עול מצותיו

ממדרשי תנאים ואמוראים ארץ-ישראליים ובבלים, שהמקרא שימש להם בסיס לכל התרחשות בזמנם, עולה שאחת המגמות של הנחלת זיכרונה הקיבוצי של בריאת העולם

14. ירושלמי, 1996, עמ' 93-102.

15. כלומר ההיסטוריוגרפיה החדשה אף מערערת על הלגיטימיות של קיום זיכרון לאומי הגמוני כמוקד הזהות חברתי משותף, והיא מפריטה אותו.

16. שם, עמ' 93-102, 111-113.

17. שם, עמ' 93-95, xxxiv.

18. שם, עמ' 93, 111-113. אף מדברי רובין וקוסמן, 1997, עמ' 156, עולה שהמסר של הזיכרון הקיבוצי שהועבר (של יציאת מצרים למשל), היה חד-משמעי.

והמלכת האל על עולמו הייתה הכרה בה' וקבלת עול מצוותיו – כלומר יישום ההכרה בה' והאמונה בו למעשה באמצעות ציות לרצונו.

מגמה זו באה לידי ביטוי כבר במקרא, בכתוב "אֲשֶׁר לוֹ הַיָּמִים וְהוּא עָשָׂהוּ וַיַּבְשֵׁת יַדָּיו וַיְצַר... כִּי הוּא אֱלֹהֵינוּ... הַיּוֹם אִם בָּקְלוּ תִשְׁמְעוּ" (תהלים צה, ה-ז).

השאיפה לקבלת עול האל מתבטאת במידה רבה במצוות שנועדו להנחיל זיכרון של מאורעות בעבר אבות האומה כפרט ובעברו של עם ישראל ככלל. היא נאמרת בפירוש כמטרת ההנחלה של זיכרון יציאת מצרים:¹⁹ "וַזְכֹּרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּמִצְרַיִם וְשִׁמְרָתָּ וְעָשִׂיתָ אֶת הַחֻקִּים הָאֵלֶּה" (דברים טו, יב), שהוא, על פי דברי תנאים ואמוראים, ראייה למלכות ה' ולהנהגתו את העולם.

להלן אבקש לעמוד על תמורות שחלו במגמת זיכרון זו בקשר למצוות זכירת מלחמת עמלק בישראל ולחשוף את גורמיהן.

בשמות יז, ח-טז, כתוב: "וַיָּבֹא עִמְלֵק וַיִּלָּחֶם עִם יִשְׂרָאֵל בְּרִפְדִּים... וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה כְּתֹב זֹאת זִכְרוֹן בְּסֵפֶר וְשִׁים בְּאָזְנִי יְהוָה וְהוֹשַׁע כִּי מָחָה אֶמְחֶה אֶת זִכְרְךָ עִמְלֵק מִפְּתַח הַשָּׁמַיִם... וַיֹּאמֶר כִּי יָד עַל כַּסְּיָה מְלָחְמָה לָהּ בְּעִמְלֵק מְדַר דָּר". עניין התקפת עמלק את ישראל במדבר והצו להנחיל את זכרה כתובים אף בדברים כה, יז-יט:

זְכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לָךְ עִמְלֵק בְּדַרְךָ בְּצֵאתְךָ מִמִּצְרַיִם. אֲשֶׁר קָרַךְ בְּדַרְךָ וַיַּיָּבֵב בְּךָ כָּל הַנְּחָשִׁים אֲחֵרָיו וְאִתָּה עֵיפִי וַיִּגַע וְלֹא יָרָא אֱלֹהִים. וְהָיָה בְּהֵיחֹם ה' אֱלֹהֶיךָ לָךְ מְכָל אֲיִבֶיךָ מִסָּבִיב בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ נַחְלָה לְרִשְׁתָּהּ תִּמְחָה אֶת זִכְרְךָ עִמְלֵק מִפְּתַח הַשָּׁמַיִם לֹא תִשְׁכַּח.

על פי פסוקים אלו נצטוו ישראל לזכור את מלחמתו של עמלק בישראל במדבר, וכפועל יוצא מהזכירה להכחיד את זרעו. ונשאלת השאלה: לפי המפורש במקורות שהובאו לעיל מה היא מגמת העל של זכירה קיבוצית זו מעבר להכחדת עמלק?²⁰

19. הנזכרת בתורה לא רק כסיבה לקיום מצוות שהן זכר למאורע זה, כמצוות שמירת השבת – "וַזְכֹּרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּצְאָךְ ה' אֱלֹהֶיךָ מִמִּצְרַיִם... עַל כֵּן צִוְּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת" (דברים ה, יד), אלא אף כסיבה לקיומן של מצוות שאינן קשורות בזיכרון, כמצוות הגינות במידות ובמשקלות: "לֹא תַעֲשׂוּ עִוָל בְּמִשְׁפָּט, בְּמִדָּה, בְּמִשְׁקָל וּבְמִשׁוֹרָה... אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וְשִׁמְרָתֶם אֶת כָּל חֻמֹּתַי..." (ויקרא יט, לה-לז).

20. שיש לקיימה, על פי דברי המשנה, מגילה ג, ד-ו, באמצעות ריטואל – אמירה בציבור, כלומר קריאה בתורה בציבור של הכתוב בדברים כה, יז-יט כמפסיר לפרשת השבוע בשבת שלפני פורים, וקריאה בתורה בציבור של הכתוב בשמות יז, ח-טז בפורים. כמו כן בעקבות קביעת המשנה, שם ד, א-ב,

במכילתא דרבי ישמעאל נאמר בשמם של רבי יהושע (בן חנניה) ותלמידו רבי אלעזר חסמא, בקשר למסופר על שעמלק התקיף את ישראל במדבר: "הַיְגָאָה גְמָא בְּלֹא בְצָה, יִשְׁגָּה אָחוּ בְלִי מַיִם." (איוב ת, יא)... כך אי אפשר לישראל בלא תורה. ולפי שפרשו מדברי תורה לכך בא עליהם השונא, שאין השונא בא אלא על החטא ועל העבירה²¹:

למראה סמיכות מעשה עמלק²² לפרשת המן (שמות טז) ולתלונות בני ישראל כלפי ה' במדבר סין (שם, ב-ג)²³ ובמסה ובמריבה (שם יז, א-ז), המביעות חוסר אמון באל²⁴, אפשר להבין שכוונת המשל היא כדלהלן:

משל	נמשל
גומא	עמלק
ביצה	חטאיהם של ישראל
אחו	ישראל
מים	תורה

לפיכך הגורמים לצרתם של ישראל בדמות עמלק היו:

א. אי־הכרה בקב"ה שהוציאם ממצרים באותות ובמופתים;

ב. חוסר נאמנות, זלזול ומרי במצוות האל בעניין המן (שמות טז, יט-כז)²⁵.

המוציאה את ימי שני וחמישי, ראשי חודשים וחול המועד מכלל הימים שבהם, נוסף על הקריאה בתורה בציבור יש להפסיר בנביא כהשלמה לתוכן הקריאה בתורה, ולפיה נלמד שיש להפסיר בנביא בשבת שלפני פורים (או בשושן פורים שחל בשבת, במקומות שנהוג לחוג את פורים ביום זה), נהגו לקרוא אף בשמואל א טו, א-לד (מלחמת שאול בעמלק).

21. מכילתא דר' ישמעאל [מהדורת הורוביץ־רבין], מסכתא דעמלק, בשלח פרשה א, ד"ה 'ויבא עמלק', עמ' 176.

22. שמוצאו כנראה מעמלק בן אליפז (בן עשיו) ותמנע (בראשית לו, יב).

23. "וַיְלֹנוּ כָּל עַדְתֵּי בְנֵי יִשְׂרָאֵל... מִי יָתֵן מוֹתָנוּ... בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם... כִּי הוֹצֵאתֶם אֹתָנוּ אֶל הַמִּדְבָּר הַזֶּה לְהָמִית אֶת כָּל הַקְּהָל הַזֶּה בְּרָעַב" (שמות טז, ב-ג).

24. "וַיֵּלְךָ הָעָם... וַיֹּאמְרוּ לָמָּה זֶה הַעֲלִיתָנוּ מִמִּצְרַיִם לְהָמִית אֹתֵינוּ וְאֵת בְּנֵינוּ וְאֵת מִקְנֵינוּ בְּצָמָא... הַיֵּשׁ ה' בְּקִרְבָּנוּ אִם אֵין" (שמות יז, ג, ו-ז).

25. "וַיֹּאמְרוּ מִשָּׁה אֵלֶּהֶם אִישׁ אֶל יוֹתֵר מִקְּמוֹ עַד בְּקָר. וְלֹא שָׁמְעוּ אֶל מֹשֶׁה וַיּוֹתְרוּ אֲנָשִׁים מִקְּמוֹ עַד בְּקָר... (שמות טז, יט-כ); "וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׂבִיעִי יָצְאוּ מִן הָעָם לְלִקְט... (שם, כז).

כלומר, מכיוון שבני ישראל לא התייחסו לדברי אלוקים כאל מקור מים חיים אלא 'זכרו' את טוב מצרים,²⁶ התכחשו לגדלות הקב"ה שהוציאם משם וליכולתו העילאית ולא צייתו למצוותו בעניין המן, הם לא יכלו לצמוח מבחינה רוחנית כאחו, המשמש למרעה, אלא היו מעין ביצה, שמימיה הרדודים עומדים ואדמתה הטובענית משמשת בית גידול לעשב ולסוף, הגדלים על גדות הנחלים. משתמע מכאן שישראל אפשרו את צמיחת הגומא בביצה, גומא שנמנים עמו עשבים רעים, בדמות עמלק.

הבנה זו מסתברת אף בנוגע לדבריהם של תנאים אחרים, שעילתם שמו של מקום המלחמה של ישראל בעמלק – 'רפידים' (שמות יז, ח): "אין רפידים אלא רפיון ידים. לפי שריפו ידהו מדברי תורה, לכך נימר 'לא הפנו אבות אל בנים מרפיון ידים' (ירמיהו מז, ג), לכך בא שונא עליהו".²⁷ כלומר המילה 'רפידים' נדרשת כאן כנוטריקון: רפידים,²⁸ ואף ממדרש זה עולה שבשל חטאיהם של ישראל לא מנע הקב"ה את התקפת עמלק אותם במדבר.

בפסיקתא דרב כהנא נאמר בשם רבי לוי, באשר לעמלק שתקף את ישראל במדבר:

...מן הדרך בא עליכם כליסטים. למלך שהיה לו כרם והיקיפו גדר והושיב בו המלך כלב נושכין... ובא בנו של מלך ופרץ את הגדר²⁹ ונשכו הכלב. וכל זמן שהיה המלך מבקש להזכיר חטיא של בנו... הוא אומר לו: זכור את שנשכך הכלב.³⁰

26. "וַיֹּאמְרוּ... מִי יִתֵּן מוֹתָנוּ בְּיַד ה' בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּשׁוֹבְתָנוּ עַל סִיר הַבְּשָׂר בְּאֶכְלֵנוּ לֶחֶם לְשׁוֹבֵעַ כִּי הוֹצֵאתָם אֶתְנוּ אֶל הַמִּדְבָּר הַזֶּה לְהָמִית אֶת כָּל הַקָּהָל הַזֶּה בְּרָעַב" (שמות טז, ג).

27. מכילתא דר' ישמעאל [מהדורת כהנא], עמ' 81. כאישוש לתפיסה זו מובא שם הכתוב על אודות רחבעם: "...עַזְב אֶת תּוֹרַת ה' וְכָל יִשְׂרָאֵל עִמּוֹ... וַיְהִי בַשָּׁנָה הַחֲמִישִׁית לְמֶלֶךְ רְחִבְעָם עָלָה שִׁישַׁק מֶלֶךְ מִצְרַיִם עַל יְרוּשָׁלַם כִּי מָעַלּוּ בָה'..." (דברי הימים ב יב, א-ב). בבבלי, סנהדרין קו ע"א ובכורות ה ע"ב, הדברים מובאים בהבדלים קלים בשם רבי יהושע (בן חנניה), וקשה להכריע מי הם האומרים. מהרש"א השיג על דרשה זו, שלפיה המושג 'רפיון ידים' משמעותו איציות למצוות האל, שכן זו ודאי אינה משמעות מושג זה באסמכתה שהובאה לאישוש הדרשה, שנושאה הוא הפלשתים, אלא משמעותו שם על פי רד"ק: "שלא יהיה בהם (בפלשתים) כוח לעמוד לפני אויביהם" (רד"ק שם, ד"ה 'לא הפנו אבות אל בנים'), וראו מהרש"א לבבלי, סנהדרין שם, ד"ה 'רפידים'.

28. כך ביאר רש"י, בבלי, סנהדרין שם, ד"ה 'מפני רפיון ידים'.

29. בהשאלה – עבר על חוקי המלך. זאת למשל על פי תרגום אונקלוס לדברי קהלת י', ח, "פִּרְצָךְ גָּדַר יִשְׁכְּנָה נָחֵשׁ": "...ואומה דעברת על גזירת מימרא דה' ופרקו נירא דרמי עלמא, נפלו ביד מלכא רשיעא דנכית להונ כחויא".

30. פסיקתא דרב כהנא, פרשת 'זכור' (פסקא ג), ט, ד"ה 'בדרך בצאתכם ממצרים' (דברים כה, יז).

כלומר האל נמשל למלך, ישראל נמשל לבנו ופריצת הגדר מסמלת זלזול בדברי האל – שהוא גם אביהם של ישראל³¹ – ועברות על חוקיו, ועמלק, הכלב, פועל בשליחות האל.

מהמקורות שהובאו עד כה אפשר להסיק שתכלית הנחלת זכר מלחמת עמלק בישראל לאחר היציאה ממצרים היא היזכרות בחטא חוסר האמון בה' והבגידה בו לשם הימנעות מהתנהגות כזו בעתיד, כלומר התכלית הסופית היא הכרה בה' וקבלת עול מצוותיו.³²

התפתחות המגמה

בפסיקתא דרב כהנא³³ נאמרת בשם רבי לוי אף הדרשה הזו:

‘לא יהיה לך אבן ואבן גדולה וקטנה, לא יהיה לך בביתך איפה ואיפה גדולה וקטנה’ (דברים כה, יג-יד). אם עשית כן דע שהמלכות באה ומתגרה באותו הדור... מה כתיב בתריה? ‘זכור את אשר עשה לך עמלק...’ (שם, יז).

ממדרש זה, שעילתו סמיכות פרשת עמלק בספר דברים לדיני מידות ומשקלות (דברים יג-טז), עולה שהאל שלח את עמלק בשל סטיית עם ישראל מדרך הישר, והמצווה ‘זכור את אשר עשה...’ נועדה להעלות את זיכרון העונש, מעשה עמלק, כדי להרתיע מהסטייה. לפי זה, הנחלת זכר מלחמת עמלק בישראל במדבר – הנאמרת במפורש בדברי המדרש – נועדה להזהיר מפני אי-קיום הצו ליושר במסחר.

דרשה נוספת שעניינה דומה, הנסמכת לדרשתו של רבי לוי בפסיקתא דרב כהנא (שם), היא דרשת רבי בניי משום רב הונא על הפסוק “מֵאֲזֵי מְרָמָה, תוֹשְׁבֵת הִיא” (משלי יא, א): “אם ראית דור שמידותיו של שקר, דע שהמלכות באה ומתגרה באותו הדור... מה כתיב בתריה – ‘בא זדון ויבא קלון’ (משלי יא, ב)”. ייתכן שאפשר לקשור התפתחות זו בתכלית הנחלת הזיכרון למציאות שחי בה הדרשן רבי לוי.

31. ככתוב: “כֹּה אָמַר ה' בְּנֵי בְכָרֵי יִשְׂרָאֵל...” (שמות ד, כב).

32. אף מדברי רמב”ן בביאורו לשמות יז, טז, ד”ה ‘כִּי יָדַעַל כֶּסֶף יָהּ’ (שעילתם חומרת עונשו של עמלק וכן אי-בהירות באשר לזהות זה ש”לא ירא אֱלֹקִים” (דברים כה, יח)), עולה שמגמתה העקיפה של הנחלת זכר מלחמת עמלק בישראל ביציאת מצרים היא הכרה בה' וקבלת עול: “וטעם העונש שנענש עמלק יותר מכל העמים, בעבור כי כל העמים שמעו וירגזו, ופלשת אדום ומואב ויושבי כנען נמוגו מפני פחד ה' ומהדר גאון, ועמלק בא ממרחק כמתגבר על השם, ולכך אמר בו 'זלא ירא אלקים'”.

33. פסיקתא דרב כהנא פרשת ‘זכור’ (פסקא ג) ד, ד”ה ‘ר’ בניי בשם ר’ הונא’.

הרקע לתמורה

נוסף על מס גולגולת (מס רכוש), מס קרקע (דימוסיא), מכס וכיוצא באלה, שהיו נהוגים בקיסרות הרומית גם קודם לכן, הוטלו מסים נוספים מרובים על אזרחי האימפריה, ובהם על יהודי ארץ ישראל בשל המשבר החמור שהתחולל בתקופת האנרכיה, 235-284 לספירה;³⁴ ארנונה,³⁵ מס כלילא,³⁶ אנגריא³⁷ וליטורגיות.³⁸

עול המסים גרם להרחבת פער המעמדות בעם, ובעלי יכולת כלכלית היו למנהיגים בקרב היהודים אף בתחום החיים החברתיים-פוליטיים. לדברי ביכלר³⁹ ולוין,⁴⁰ מנהיגים אלו, שהשלטון הרומי נסתייע בהם כדי לגבות כספים מהאזרחים, ניצלו את מעמדם: הם הטילו את עול המסים למלכות בעיקר על השכבות העממיות, וכך גרמו לסיבוכים כלכליים, להזנחת החקלאות ולרעב. אלה הביאו לתמורות חברתיות שליליות בקרב בני המעמד הבינוני והמעמד הנמוך.⁴¹

החוקרים הסיקו ממקורות אחדים בספרות חז"ל,⁴² וכן מהחוק הרומי,⁴³ שבשל החמרת הלחץ החברתי-כלכלי רווחו בתקופה זו בארץ ישראל, שהייתה חלק מהאימפריה הרומית, תופעות של עברה על החוק, גנבות, גזל וליסטות.⁴⁴

34. ראו על כך אצל אבייונה, תשכ"ב, עמ' 74-116, ואצל לוין, תשמ"ב, עמ' 119-143.

35. חובה לספק תבואה ופרות לשלטונות, ובייחוד לצבא.

36. משמעות המילה 'כלילא' היא כתר (kroone), ובהשאלה: מס למלכי רומי [על פי הערוך, ערך 'כלילא']. למעשה זו הייתה מתנה שנתנו כל מיני ערים לקיסר או למצביא הרומי לרגל עלייתו לשלטון או לרגל ניצחון בשדה הקרב, שהפכה במהלך הזמן להיטל חובה מדי שנים מספר.

37. שירות ועבודות כפייה בעבור השלטונות – אספקת בעלי חיים, מזון ואף בני אדם.

38. שירות חובה במועצות עירוניות, שכלל בשנות משבר השלמת תשלום הפרש בין הכנסות להוצאות דרושות מכיסם הפרטי של המשרתים.

39. ביכלר, תשכ"ח, עמ' 49-51.

40. לוין, תשמ"ב, עמ' 129-130.

41. על פי דברי אבייונה, גרמו למצב הכלכלי הקשה אף בצורות (אבייונה, תשכ"ב, עמ' 93), וכך עולה גם מדברי שפרבר, 1978, עמ' 70.

42. כגון דרשתו של רבי יוחנן בבבלי: "בא וראה כמה גדול כחה של חמס, שהרי זור המבול עברו על הכל, לא נחתם עליהם גזר דינם עד שפשטו ידיהם בגזל. שנאמר 'כי מלאה הארץ חמס מפניהם והנני משחיתם את הארץ' (בראשית ו, יג)" (בבלי, סנהדרין קח ע"א), ודרשתו של רבי אמי תלמידו: "אין הגשמים נעצרים אלא בעון גזל" (בבלי, תענית ז ע"ב).

43. שפרבר, 1978, עמ' 119-135.

44. ביכלר, תשכ"ח, עמ' 52-53, וכך עולה גם מדבריו של לוין, תשמ"ב, עמ' 122-123.

עדות למציאות של כאוס כלכלי-חברתי נשתמרה בירושלמי:

אמר לון ר' מנא... דאמר ר' חנינא 'חַמַר בְּחֶשֶׁךְ, בְּתַיִם: יוֹמָם חָתְמוּ לְמוֹ; לֹא יִדְעוּ אֹר' (איוב כד, טז). מיומם חתמו למו. כך היו אנשי דור המבול עושין: היו רושמים באפכולסמון,⁴⁵ ובאין וגובניו בלילה. כך דרשה ר' חנינא בציפורין. איתעביד תלת מאה חתירין⁴⁶ בתים.⁴⁷

בדרשתו לפני אנשי ציפורי קשר רבי חנינא את דברי איוב שלעיל על הרשעים לאנשי דור המבול, שמשופר עליהם כי נהגו לסמן ביום בתים של בעלי ממון באמצעות שמן האפופליסמון,⁴⁸ ובאמצעות ריח האפופליסמון שנדף מהבתים ידעו הגנבים לשוב אליהם בלילה, וגנבו מהם ממון במחתרת.⁴⁹ בקישור זה כנראה רמז רבי חנינא לאנשי ציפורי עצמם, ודרש על אנשי דור המבול כדי להרחיק את עדותו.⁵⁰ אולם לפי הכתוב בתלמוד, לא זו בלבד שהשומעים לא למדו לקח מהדרשה אלא שבאותו לילה אירעו בציפורי גנבות רבות,⁵¹ כלומר הגנבים למדו מדברי הדרשן שיטות גנבה מתוחכמות ויישמו אותן.⁵²

-
45. אפופליסמון, שמן האפרסמון. על פי הערוך, ערך 'אפופלסמון' וערך 'אפרסמון'.
46. חפירה מתחת לבתים, כגון על סמך יחזקאל ח, ח: 'וְאֶחָתֹר בְּקִיר וְהִנֵּה פֶתַח אָחָד'. כך אף על פי קהלת רבה, פרשה ז: "לכח אחת לסטין שהיתה חבושה בבית האסורין: חתר אחד מהן חתירה אחת וברחו כלן".
47. תרגום: נעשו (באותו לילה) שלוש מאות גנבות במחתרת בבתיים (ירושלמי, מעשר שני נה ע"ד פ"ה ה"א).
48. על פי המקבילה לדברים בבבלי, סנהדרין קט ע"א, אין הכוונה לסימון כפשוטו אלא להשאת אפרסמון בבתי העשירים.
49. כך ביאר רש"י בפירושו בבבלי, שם, ד"ה 'איחתרו תלת מאה מחתרתא'.
50. כך אפשר לשער גם על פי דבריו של אביונה, תשכ"ב, עמ' 94: "מאמצייהם של חכמי הדור למנוע תקלה זו, מוכיחים בעליל שהמכה היתה מכת מדינה נפוצה ביותר. לפעמים הביאו מאמצייהם תוצאה שהיה בה משום אירוניה ממש", וכן עולה מדברי ביכלר, תשכ"ח, עמ' 52-54.
51. רשב"ם בביאורו לדברי רבי לוי על משקל מפתחות בית גנזיו של קורח, שהיה "משאוי שלש מאות פרדות לבנות", כתב: "לאו דזוקא, וכן כל שלש מאות שבש"ס" (רשב"ם לבבלי, פסחים קיט ע"א, ד"ה 'משוי שלש מאות'). כלומר המספר שלוש מאות נאמר בדרך גזמה. מכל מקום התגובה לדרשה משקפת מצב של פשיעה כלכלית חמורה.
52. בהקשר זה מן הראוי להזכיר את התלבטותו של רבן יוחנן בן זכאי, על פי ברייתא בבבלי, בבא בתרא פט ע"ב, אם להזכיר בדרשתו דרכי רמאות במידות ובמשקלות: "על כולן... אוי לי אם אומר, ואוי לי אם לא אומר. אם אומר – שמא ילמדו הרמאין, ואם לא אומר – שמא יאמרו הרמאין אין תלמידי חכמים בקיאים במעשי ידינו, ואת דברי רב שמואל בר רב יצחק שם, בקשר לכך: "אמרה 'כי יִשְׁרִים דְרָכֵי ה' וְצַדִּיקִים יִלְכוּ בָם וּפְשָׁעִים יִקְשְׁלוּ בָם" (הושע יד, י). כלומר ריב"ז הזכיר את דרכי הרמאות בדרשתו מכיוון שדרכה של תורה ללמד את הדרך הישרה, ועשה כך אף שהביא בחשבון שייחנן שדבריו יגרמו לרשעים להרשיע יותר. ייתכן שהדרשן שבמקורות שלפנינו למד ממעשיו.

הן הדרשה הן התגובה עליה משקפות מצב של פשיעה כלכלית חמורה ביותר. אפשר לשער שפשיעה כלכלית זו נעשתה עקב סיבוכים כלכליים, עוני ורעב שמקורם בקריסת בני מעמד הביניים ובני המעמד הנמוך בשל נטל המסים למלכות, כפי שהסבירו החוקרים שדבריהם הוזכרו לעיל.

הסיפור 'איתעביד תלת מאה חתירין בתים', המובא בירושלמי כאנונימי, מפותח יותר במקבילתו בבבלי, שבה מקושרת הדרשה לאנשי סדום:⁵³

...ואנשי סדם רעים וחטאים לה' מאד' (בראשית יג, יג). דרש **רבא**: מאי דכתיב 'חתר בחשך בתים, יומם חתמו למו...' (איוב כד, טז)? מלמד שהיו נותנים עיניהם בבעלי ממון, ומפקידים אצלו אפרסמון. מניחים אותו בבית גנזיהם. לערב באים ומריחין אותו ככלב... ובאים וחותרים שם, ונטולין אותו ממון... דרש ר' **יוסי** בציפורי... אחתרין היא ליליא תלת מאה מחתרתא בציפורי.⁵⁴ אתו וקא מצערי ליה, אמרו ליה: יהבית אורחיה לגנבי. אמר להו: מי הוא ידענא דאתו גנבי...⁵⁵

על פי מקור זה, הדרשה שבעקבותיה אירעו גנבות רבות בציפורי מיוחסת לרבי יוסי (בן חלפתא), ולפי תיעוד זה אפשר לומר שיש בסיפור גרעין היסטורי, אף כי סביר להניח שהדרשה יוחסה לרבי יוסי בן חלפתא בידי עורכי הבבלי, משום שחי בציפורי⁵⁶ ונחשב

53. בסיס לשינוי בנושא הדרשה מאנשי המבול לאנשי סדום (שמעשיהם ניזונים בהרחבה בבבלי, שם) אפשר אולי לראות בדברי רבי ברכיה בשם רבי יוחנן בבראשית רבה כז, ג, ד"ה 'זירא ה' כי רבה (רעת האדם בארץ...) (בראשית ו, ה): "שמענו בדור המבול שנדונו במים והסדומים שנדונו באש. ומנין ליתן את האמור כאן להלן ואת האמור להלן כאן? ת"ל 'רבה' (כאן) 'רבה' (זעקת סדם ועומרה, על פי בראשית יח, כ) – לגזרה שוה".

54. על פי בחירת הבבלי שלא לפרט את דברי רבי יוסי בדרשתו אלא רק את תוצאותיה, שהיו זהות לתוצאות דרשתו של רבי חנינא על פי הירושלמי, אפשר אולי לשער שלדעת עורכי הבבלי הסתמך רבא בדרשתו על דרשתו של רבי יוסי (בן חלפתא), אף על פי שאין בה רמז להנהגה אלא מדובר בה בגנבים סתם.

55. תרגום: 'באו (העשירים) והיו מצערים את רבי יוסי. אמרו לו: נתת דרך לגנבים לגנב. אמר להם: וכי הייתי יודע שבאים גנבים לדרשה? ורש"י גורס שרצה לומר: "מי הוא ידענא דגנבי אתון", כלומר וכי הייתי יודע שאתם גנבים? (רש"י שם, ד"ה 'מי הוא ידענא דאתו גנבי'. בבלי, סנהדרין קט ע"א).

56. כך אפשר שעולה מדבריו של פרידמן, תשנ"ג, עמ' 162, שלפיהם במקרים מסוימים "יש סבירות משמעותית לומר שדברי הבבלי כוללים הרחבה ועיטור. סבירות זו גדלה... במיוחד אם ניתן לזהות מקורות בספרות הארץ ישראלית הראויים להחשב כמקבילות... מכאן יש להזהר בשימוש במינוח המקובל 'מסורות'".

אדם גדול.⁵⁷ בכל אופן, אפשר כאמור להסיק מהמקור כי בדורו של רבי יוסי החלו הקשיים הכלכליים והבעיות שתוארו לעיל.⁵⁸

ייתכן שרבא, שחי בבבל, השתמש בדרשתו של רבי חנינא, משום שגם בזמנו ובמקומו הייתה פשיעה בעקבות מצב כלכלי קשה שנבע ממלחמות ממושכות בין פרס ורומי וכן בעקבות בצורות או שיטפונות.⁵⁹ ייתכן שלמציאות זו רומזים דברי רבא "מאה זוזי בארעא מילחא וחפורה, ולא עוד אלא מגניא ליה ארעא ומרמיא ליה תיגרי",⁶⁰ ואולי אף בהיתר שהתיר לבני עבר ימינא: "רבא שרא לבני עבר ימינא למעבר בימא לנטורי פירי".⁶¹

המקורות שהובאו לעיל תומכים בדבריהם של ביכלר ולוין, שלפיהם בשל המצב הכלכלי הקשה של החברה היהודית, שנבע מהכבדת עול המסים לשלטון הרומי, רוחו בה תופעות של פשיעה כלכלית. על רקע זה אפשר להסביר את דברי רבי לוי, "לא יהיה לך אבן ואבן גדולה וקטנה... אם עשית כן...", כרמז למעשיהם של בני דורו, ומטרת אזכור מעשה עמלק הייתה בהתאם – להפחיד ולהרתיע כדי לגרום להימנעות ממעשים כגון אלה.

להלן אבסס את הנחתי, שלפיה רומי זוהתה עם עמלק בתקופת חז"ל. על פי ביאורו של רבי נתן במכילתא דרבי ישמעאל בעניין הכתוב "וַיְהִי הַשָּׁמַשׁ לְבֹאֵי וְתַרְדְּמָה נִפְלְאָה עַל אֲבָרָם וְהָיָה אֵימָה חֲשֵׁכָה גְדֹלָה נִפְלְתָ עָלָיו" (בראשית טו, יב), על דבר ארבע המלכויות העולות ויורדות בזו אחר זו ובטלות (על פי דניאל ב, לז-מג): "אימה" – זו מלכות בבל, 'חשכה' – זו מלכות מדי, 'גדלה' – זו מלכות יון, 'נפלת' – זו מלכות רביעית, רומי חיבתא.⁶²

57. על פי דברי הגמרא שם, "כי קא נח נפשיה דרבי יוסי שפעי מרזבי דציפורי דמא". תרגום: כאשר נפטר רבי יוסי שפעי המרזבים של ציפורי דם (מכיוון שהיה אדם גדול).

58. כך כתב אלון, 1967, כרך א, עמ' 265-266.

59. כפי שכתב בר, תשל"ה, עמ' 34-36.

60. הסבר: אם אדם ישקיע מאה זוזים בקרקע רווחיו יהיו מועטים, ולכן הוא יצטרך לאכול אוכל פשוט וזול: צמחים ירוקים של דגן (שלא הגיע לשליש בישולו) עם מלח (כביאר רש"י שם, ד"ה 'חפורה'), ולא רק זאת אלא שיצטרך לישון בשדהו כדי לשמור על תבואתו ויצטרך להתקוטט עם המערערים על בעלותו על הקרקע (בבלי, יבמות סג ע"א).

61. הסבר: רבא התיר לבני עבר ימינא לעבור ברגליהם במי הנהר (ביום הכיפורים) כדי לשמור על פרותיהם (בבלי, יומא עז ע"ב).

62. חייבת בדין – חוטאת, על פי תרגום אונקלוס למילים "חֲשֵׁכָה גְדֹלָה" (שמות לב, כא) – "חובא רבא". וכן על פי ערוך השלם, ערך 'חב' וערך 'חייב' (עניין אשמה). וכך אף לפי מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ערך 'חייב'.

המלכות הרביעית מזוהה עם רומי.⁶³ אפשר לשער שזו אף כוונת דרשתו הפילולוגית של רבי תנחומא בשם רבי יהושע (בן לוי) בבראשית רבה: "עתידי הקב"ה להשקות כוס תרעלה לאומות העולם ממקום שהדין יוצא. מאי טעמא? זונה יוצא מעדן להשקות את הגן' (בראשית ב, י)."⁶⁴ בדרשה זו, שעניינה שמות הנהרות שהתפצלו מגן עדן (על פי בראשית ב, י-ד), נאמר: "פישון' – זו בבל... 'גיוחון' – זו מדי... 'חדקל' זו יון... 'פרת' – זו אדום."⁶⁵ אם כן אפשר לומר שתפיסה רווחת בקרב תנאים ואמוראים בארץ ישראל הייתה שהמלכות הרביעית היא רומי.⁶⁶

רוזנטל עסק בשאלת זיהויה של רומי עם אדום – עשן,⁶⁷ סבו של עמלק,⁶⁸ ובאחיזה המקראית לזיהויה זה.⁶⁹ לדבריו, התחלת הזיהויה היא מימי הורדוס, שהיה עריץ פרו-רומאי, ועל פי יוספוס היה ממוצא אדומי.⁷⁰ אפשר אפוא לזהות בדברי רבי לוי שלעיל סטייה

63. מכילתא דר' ישמעאל מהדורת הורוביץ – רבין, מסכתא דבחדש יתרו ט, ד"ה ר' נתן אומר, עמ' 236 (פסקה זו אינה מופיעה במהדורת כהנא). במקבילה המורחבת לדברים בוויקרא רבה פרשה יג פסקה ה, מובאות דרשות מספר שלפיהן המלכות הרביעית היא רומי, ונוספת עליהן דרשה (ויש מחליפין) שלפיה מילות הפסוק שלעיל נדרשו על האומות הנ"ל בסדר הפוך מסדר הזכרתן במקרא. על פי דרשה זו, מלכתחילה אין הכוונה ב'אדום' לרומי, אלא כנראה לממלכת אדום המקראית, שהרעה לישראל למשל בימי ירמיהו (ירמיהו מט, ז-כב), כנראה כדי לרמוז בעקיפין שרומי למדה ממעשיה.

64. בראשית רבה פרשה טז, פסקה ד. מקבילה לדברים בהבדלים קלים מובאת באמירה אנונימית בוויקרא רבה פרשה יג, פסקה ה.

65. על שום "שפרה ורבה מברכתו של זקן", כלומר על סמך ברכת יצחק לעשיו (בראשית כו, לו), שנקרא אדום בהמשך (שם לו, ח). זיהויה של רומי כאדום עולה אף מהנאמר בוויקרא רבה פרשה טו, פסקה ט, על הכתוב "אֲדָם כִּי יִהְיֶה בְעוֹר בְּשׂוֹר שְׂאֵת אוֹ סִפְחַת אוֹ בְהָרֵת, וְהָיָה בְעוֹר בְּשׂוֹר לְנֶגַע צָרְעַת" (ויקרא יג, ב): "בהרת זו יון... נגע צרעת זו אדום שבאת מן כוחו של זקן". לפי המדרש המילה 'אדם' נדרשת מלכתחילה על יעקב, והנגע בעור בשרו – על עשיו, וכוונת הדרשה כנראה לסבל האקטואלי שחווה עם ישראל בארצו תחת שלטון רומי. כך אף לפי ביאור ראב"ע לבראשית כז, מ, ד"ה 'והיה כאשר תריד', שלפיו מרמזת פשיעת אדום תחת ידה של יהודה (על פי מלכים ב ח, כב, ודברי הימים ב כא, י), על צרותיה של רומי ליהודה ועל החרבתה את בית המקדש וירושלים. כך אף על פי דברי פרנקל, 1991, כרך א, עמ' 218-219, המצטט עוד דרשות המאששות הבנה זאת.

66. את הבסיס לזיהויה רומי כמלכות הרביעית במקרא אפשר לראות בזיהוי הכתים המוזכרים בבראשית י, ד כבני יון ובכמה ממגילות ים המלח כרומאים. אפשר לאשש תפיסה זו גם על פי תרגום אונקלוס ל'כתים' (במדבר כד, כד): "רומאי".

67. על פי בראשית לו, ח.

68. שם, יב.

69. רוזנטל, תשכ"ז, עמ' 207.

70. לפי יוסף בן מתתיהו, ראו בן מתתיהו, תש"ע, ספר א, פרק ו, פסקה ב.

מההסבר התאולוגי של המצווה לזכור את אשר עשה עמלק לכיוון הסבר חברתי-אנושי – פיתוח היכולת המוסרית באמצעות יושר במשא ומתן.⁷¹

מכל מקום, הקשר שבין הצורך לזכור את אשר עשה עמלק ולהשמידו ובין הנחלת מלכות הקב"ה התקיים גם אצל אמוראים בדורו של רבי לוי,⁷² והוא נאמר במפורש מפי רבי לוי עצמו משום רבי חונא (הונא) ברבי חנינא: "כל זמן שזרעו של עמלק קים בעולם, לא השם שלם ולא הכסא שלם. אבד זרעו של עמלק מן העולם – השם שלם והכסא שלם."⁷³

על פי דרשה זו, המלחמה הראלית של ישראל בעמלק משתלבת במאבק מטפיזי המתרחש בעולם האלוכי;⁷⁴ התקפת עמלק את ישראל במדבר הייתה מלחמה בנס הגדול והמשמעותי של האל בעולמו – יציאת מצרים – ולכן רק הכחדתו (בעקבות זכירת מעשהו) תאפשר להחיל את מלכות האל בעולם.⁷⁵

בהסתמך על המקורות שהובאו לעיל מהמכילתא ומפסיקתא דרב כהנא אפשר לקבוע שמגמת הצו לזכור את מלחמת עמלק בישראל במדבר ולמחותו הייתה לא רק הימנעות מיחס דומה ליחסם של ישראל כלפי האל במדבר קודם בואו של עמלק והכרה באל ובגדולתו, אלא אף קבלת מוסר האל ומצוותיו. יתר על כן לצו לזכור את מלחמת עמלק

71. כך עולה גם מביאורו של ר"י אברבנאל לדברים כה, יז-יט, ד"ה 'זכור את אשר עשה לך עמלק', שעילתם סמיכות פרשת עמלק בדברים כה למצות הגינות במידות ובמשקלות (שם, יג-טז): "לפי שאמר למעלה 'כי תועבת ה' אלקיך... כל עשה עול' (שם, טז), סמך כאן מצות זכרון עמלק, שעשה עול גדול לישראל בצאתו להלחם בהם בדרך. והיה זה תועבה לפני ה' יתברך, ולזה יצוה למחות את שמו. ולזה ראוי לכל אדם שיתרחק מהעול". על פי דברי אברבנאל, יש לזכור את מעשה עמלק בשל סטייתו מדרך הישר – על פי קביעתו של האל – ומגמת הזכירה היא אי-הליכה בדרכיו.

72. כפי שנגמזו בכתוב בשמות יז, יז-טז: "כָּתַב זֶכֶרֶן בְּפֶסֶךְ... כִּי יָדַעַל יָסֵה מְלָחְמָה לְה' בְּעַמְלֵק מִדֶּרֶךְ".

73. פסיקתא דרב כהנא [מהדורת מנדלבוים], פרשת 'זכור', פסקא ג, טז.

74. ראו על כך אצל שגיא, 1998, עמ' 477-510.

75. כך עולה גם מדברי רמב"ן בביאורו לשמות יז, טז, ד"ה 'כי יד על כס יה', שעילתם חסרונה לכאורה של האות אל"ף בסוף המילה 'כס' שבכתוב: "ידו של הקב"ה הורמה לישבע בכסאו, להיות לו מלחמה ואיבה בעמלק עולמית... נשבע הקב"ה שאין הכסא שלם ואין השם שלם עד שימחה שמו של עמלק בן עשו". כך עולה גם מדברי ר"י אברבנאל בביאורו לשמות יז, ח-טז, ד"ה 'ויבא עמלק' (תשובתו לשאלתו התשיעית), שעילתם קריאת המזבח שבנה משה כהודאה לאל על ישועתו במלחמה בעמלק 'ה' נסי' (שם, טו): "בעבור שעמלק שלח יד על כס יה לבזותו ולהמעיטו, ולא ירא אלקים מגשת לבטל שמו ולשלוח ידו על כסאו, לכן תהיה מלחמה לה' בעמלק מדר דר".

ולפעול בהתאם נודעת אף משמעות מטפיזית – השלטת מלכותו השלמה של האל בעולם.⁷⁶

סיכום

לזיכרון חשיבות רבה, הן ברמת הפרט הן ברמת הכלל – היחידה הלאומית או הרב־לאומית. מהטקסטים שהבאתי במאמר עולה שלזיכרון הקיבוצי מעמד דומיננטי במיוחד בחיי היום־יום של העם היהודי, וכך עולה גם משימור הזיכרון הקיבוצי של מאורעות שאירעו בעת החדשה, כגון השואה, ולהבדיל, הקמת מדינת ישראל.

מהממצאים שעלו מהטקסטים נראה שהמגמות העיקריות שהניעו את הרצון ואת הצורך לשמר ולהנחיל את הזיכרון הקיבוצי של יציאת מצרים היו הכרה באל וקבלת עול מצוותיו, פיתוח היכולת המוסרית והשלטת מלכותו השלמה של האל בעולם. יציאת מצרים, כאמור, היא מאורע מכונן בחיי עם ישראל וראיה למלכות הקב"ה ולהנהגתו את העולם.

נוסף על כך מהדברים עולה שבמגמות הנחלה מסוימות של זכר יציאת מצרים באמצעות מצוות זכירת מלחמת עמלק בישראל במדבר היו לחכמים השקפות עולם דומות במקרים מסוימים, ועל פיהן נוצרו אסכולות משותפות, ובמקרים אחרים חלו תמורות במגמת ההנחלה.

במבט כולל על התמורות שחלו במגמת הנחלת הזיכרון שדנתי בה ובגורמים לתמורות על פי דברי תנאים ואמוראים אפשר להסיק שתי מסקנות עיקריות:

76. כאמור לעיל, על פי הכתוב "זָכֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לָךְ עַמְלֶק... תִּמְחָה אֶת זֵכֶר עַמְלֶק..." (דברים כה, יז-יט), נצטוו ישראל להכחיד את זרע עמלק בעקבות הנחלת זכר התקפתו על ישראל במדבר. ציווי זה, המורה על השמדת כלל האוכלוסייה העמלקית ונראה לכאורה כמטרת הנחלת זיכרון מלחמת עמלק בישראל על פי התורה, נראה לתנאים ואמוראים מסוימים כסותר את המסר האלוקי שלפיו נאסרה הריגת אדם ללא העמדה לדיון, וכסותר את המוסריות שהאל דורש מכל אדם, ובמיוחד מאדם מישראל (למשל על פי הטענות כלפי האל ש'הושמו' בפי שאול משום שהאל ציווה להשמיד את עמלק, על פי הנאמר בשם ר' מני בבבלי, יומא כב ע"ב). העיסוק בבעיה זו בא לידי ביטוי במקורות רבים (כגון בדברי זקנים הראשונים (כנראה התנאים הראשונים), במכילתא דר' ישמעאל בתוך קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה [מהדורת כהנא] עמ' 84: "כך היא מידה מהלכת על פני כל הדורות – שוט (שבט זעם) שישאר לוקין בו סופו ללקות", וכגון במקורות שהובאו לעיל (להרחבה בעניין זה עיינו פריש, תשע"ב, עמ' 119, הערה 139).

א. הגורם העיקרי למגמה החברתית – פיתוח היכולת המוסרית שנוספה בתקופת התנאים ובתקופת האמוראים בארץ ישראל על המגמה הרחנית-תאולוגית (הכרה באל וקבלת עול מצוותיו) – היה משבר חברתי שבא לידי ביטוי, בין השאר, בהיווצרות מעמד בעלי קרקעות, שניצלו את השפעתם לרעה והכבידו על המעמד הנמוך ביותר את נטל המסים⁷⁷ והחובות האחרים שדרשו השלטונות הרומיים;

ב. הגורם העיקרי לתמורה שחלה בימות האמוראים – ממגמה רעיונית-תאולוגית של הכרה באל וקבלת עול מצוותיו למגמה רעיונית-מטפיזית של השלטת מלכותו השלמה של האל בעולם – הייתה התפיסה שמלחמת עמלק בישראל במדבר נועדה בעצם להתגרות במלכות הקב"ה בעולם, (תפיסה שאפשר לאשש על פי הכתוב "כִּי יָדַעְתָּ עַל כֵּס יְהוָה, מְלֻחָמָה לְהוֹרֵג בְּעַמְלֵק מִדֶּרֶךְ דֶּר" (שמות יז, טז)).

בדרך דומה אפשר להראות בספרות חז"ל כיצד בתמורות העתים נגעה הנחלת הזיכרון הקיבוצי לרעיונות שהוזכרו לעיל⁷⁸ גם בזיקה למצוות אחרות הקשורות במועדי ישראל, ומן הראוי לציין בכל עת את חשיבות הזכירה הקיבוצית של יציאת מצרים ושל מאורעות רבים נוספים שאירעו לעמנו וללמוד את הלקחים מהם.

יהי רצון שבמהרה נזכה אף אנו לישועה, ויתגשמו בנו דברי ישעיהו הנביא: "וְיִשַׁח גְּבָהוֹת הָאָדָם וְיִסְפַּל רוּחַ אֲנָשִׁים וְיִשְׁגַּב ה' לְבַדּוֹ בַּיּוֹם הַהוּא" (ישעיהו ב, יז).

77. שנגרם בעקבות משבר כלכלי, שמקורו היה באנדרלמוסיה באימפריה הרומית במאה השלישית לספירה ובמכות טבע.

78. וכן לרעיון של קיום לאומי לאחר אובדן המרכז הרחני (בית המקדש השני).

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אבייונה, תשכ"ב
בן מתתיהו, תש"ע
- אלון, 1967
- אפשטיין, 2000
בובר, תשכ"ד
- ביכלר, תשכ"ח
- בר, תשל"ה
גרינולד, 2004
- האלבווקס, 1980
ירושלמי, 1996
- ליון, תשמ"ב
- ליבס, תשנ"ח-תשנ"ט
נאה, תשס"ה
- פונקנשטיין, 1991
- פרידמן, תשנ"ג
- פריש, תשע"ב
- מ' אבייונה, **בימי רומא וביזנטיון**, ירושלים תשכ"ב.
י' בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, ירושלים תש"ע.
- ג' אלון, **תולדות היהודים בתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב 1967.
- י"נ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים 2000.
מ"מ בובר, 'תלמוד תורה – על שום מה', **דרכו של מקרא**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 329-360.
- א' ביכלר, **מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים תשכ"ח.
- מ' בר, **אמוראי בבל**, רמת גן תשל"ה.
א' גרינולד, 'מיתוס ואמת היסטורית – האם אפשר לנפץ מיתוסים', בתוך: מ' אידל וא' גרינולד (עורכים), **המיתוס ביהדות**, ירושלים 2004, עמ' 15-52.
- M. Halbwachs, *The Collective Memory*, New York 1980.
Y. H. Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, University of Washington 1996.
- י"ל ליון, 'ארץ ישראל במאה השלישית', בתוך: צ' ברס, ש' ספראי, מ' שטרן וי' צפריר (עורכים), **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 119-143.
- י"ג ליבס (מתרגם), **כתיב אפלטון**, ירושלים תשנ"ח-תשנ"ט.
ש' נאה, 'אומנות הזיכרון, מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל', בתוך: י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), **מחקרי תלמוד ג** [ב] (תשס"ה), עמ' 543-589.
- ע' פונקנשטיין, **תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית**, תל אביב 1991.
- ש"י פרידמן, 'לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי', בתוך: ש"י פרידמן (עורך), **ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 119-164.
- ת' פריש, **מגמות בהנחלת הזיכרון על פי מדרשי חז"ל ופרשנות פילוסופית של ימי הבינים**, חיפה תשע"ב.

- פרנקל, 1991
 רובין וקוסמן, 1997
- י' פרנקל, **דרכי האגדה והמדרש**, גבעתיים 1991.
 N. Rubin and A. Kosman, 'The Clothing of the Primordial Adam as a Symbolic of Apocalyptic Time in the Midrashic Sources', *Harvard Theological Review* 90[2] (1997), pp.155-174.
- רודריגו ופורטייר, 2007
- J. Rodriguez and T. Fortier, *Cultural Memory*, University of Texas 2007.
- רוזנטל, תשכ"ז
 שגיא, 1998
- י' רוזנטל, **מחקרים ומקורות**, ירושלים תשכ"ז.
 א' שגיא, 'עונשו של עמלק: דרכי התמודדות של המסורת היהודית עם הבעיה המוסרית, ומעמדה של המוסריות במסורת היהודית', בתוך: מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), **רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית**, תל אביב 1998, עמ' 477-510.
- שפרבר, 1978
- D. Sperber, *Roman Palestine 200-400, the Land: crisis and change in agrarian society as reflected in rabbinic sources*, Ramat Gan 1978.

Contents

	Opening Remarks	5
Chanan Yitzchaki	"And all thy Saints": About the educational path of "ba'al Ha'Turim"- Rabbi Yaakov ben Rabbi Asher	7
Tirza Frish	Purposes in Transmitting the Collective Memory in the Amalekite War Against the Israelites in the Wilderness Through the Generations	17
David Shneor	Two Didactical Ways for Understanding the Changes in the Meaning of the Term 'Land of Milk and Honey' according to the biblical text	35
Eli Kohn	The Many Faces of Elijah The Prophet	49
Zalman Eisenstock		
Ester Malchi	Haredi Children's Literature: Tradition vs. Change	69
Naomi Shapira	The Influence of Melody on the Atmosphere of Social Connection in the Classroom	111
Yaara Shilo	A Mother's Emotional Availability and Her Child's Behavior	131
Yan Serdtse	Changes in Measurements of Creativity and Drawings of Children During the Transition from Kindergarten to First Grade	151
Rivka Lifshitz		
Pnina Klein (z"l)		
Esther Adi-Japha	Teaching Students with Attention Deficit in the Regular Classroom	169
Hadas Dueck	Can You Think Differently?	
Orit Hod-Shemer	Promoting Creative Thinking of Pre-Service Preschool Teachers	177
Kieran Egan	Engaging Children's Imaginations and Emotions in Learning	XXXIX
Deborah Schein	Defining Spiritual Development in Young Children: A Research Challenge	V

Style Editors

Ariel Samuel
Channah Fortgang

English:

Shulamit Berman

Managing editor

Shlomit Zamir

ISSN: 0793-6397

©

All Rights Reserved

Efrata College Press

17 Ben Yefuneh Street, POB 10263, Jerusalem 9110201 ISRAEL

Tel: 972-2-671-7744 Fax: 972-2-673-8660

<http://www.emef.ac.il> Efrata@emef.ac.il

DERECH EFRATA

The Efrata Teachers College Yearbook

15

Editor:
Sigalit Rosmarin

Efrata College Press
Jerusalem, 2018